

МОВЛЕННЯ ЗБАГАЧУЄ ПОВСЯКДЕННИЙ ДОСВІД ОСОБИСТОСТІ

У дослідженні акцентується увага на системному аналізі синтаксичних одиниць та чотирикомпонентній структурі ситуації необхідності.

Ключові слова: мовлення, особистість, суб'єкт мовлення, деонтична необхідність, ситуація необхідності.

У суспільстві утверджується усвідомлення того, що не лише особистість володіє мовленням, а й мовлення володіє особистістю. Стрімкі зміни, що відбуваються в суспільстві, висувають нові вимоги до підготовки спеціалістів та магістрів, здатних до саморозвитку та успішної професійної самореалізації на основі формули «освіта через усе життя». Саме через мовлення студенти усвідомлюють себе і навколишній світ. У мовленнєвих ситуаціях процес спілкування розвивається завжди, насамперед, завдяки мовцю, який перебуває в центрі подій і виступає головною особою у процесі утворення речень.

У мовознавстві завжди спостерігався і спостерігається підвищений інтерес до категорії модальності.

У статті маємо за мету здійснити системний аналіз синтаксичних одиниць, модальне значення необхідності в яких виражене за допомогою спеціалізованих лексичних засобів – *повинен* у особових реченнях та *треба* у неособових конструкціях, оскільки саме ці компоненти мовної системи є ядреними для вираження персуазивності модального значення необхідності, що полягає в припущенні про наявність такої події, можливість її існування в певній часовій площині.

У своєму дослідженні загалом спираємося на чотирикомпонентну структуру ситуації необхідності, запропоновану С. Цейтлін [4: 143], проте вважаємо доцільним дещо розширити коло конститuentів, окреслених дослідницею. Як нам видається, найбільш повним буде опис ситуації необхідності з урахуванням таких складників: 1) суб'єкт модальної оцінки (який може збігатися або не збігатися з мовцем); 2) об'єкт оцінки; 3) суб'єкт волюнтаривності; 4) суб'єкт предметної діяльності; 5) власне-волевиявлення, тобто дія, яку суб'єкт модальної оцінки кваліфікує як необхідну, та 6) результат волевиявлення суб'єкта волюнтаривності.

Аналіз лінгвістичної літератури демонструє існування різноманітних класифікацій детермінувальних факторів ситуації необхідності. Дослідження висловлень, дібраних із художніх творів сучасних українських письменників та зіставлення їх із наявними кваліфікаціями дає підстави для узагальнень та доповнень запропонованих систематизацій.

Унаслідок аналізу фактичного матеріалу, що є в нашому розпорядженні, видається можливим твердити про існування таких детермінувальних факторів:

1) визначати необхідність реалізації потенційної ситуації можуть об'єктивні закони існування, такі, що не залежать від волі і розуму суб'єкта. Найчастіше це закономірності, які регулюють :

а) сферу існування навколишнього середовища, напр.: *Відчуває, що блукає по небезпечній стежці, де весь час треба берегтись, де можна легко послизнутись, а самому не хочеться сходити з неї* (Олесь Гончар); *Сліпа душа, він про завтрашній день не думає, йому навіть невтямки, навіщо цю природу так уже треба берегти, навіщо ради неї цілі штати інспекторів держава тримає...* (Олесь Гончар);

б) психофізіологічне життя людини, напр.: *Але лікар знає: коли болить одна клітина, то треба прослухати весь організм* (Олесь Гончар); *Дівчинка, яку вчора оперував Олександр, це могла жити. Її треба було лікувати* (Олесь Гончар); *Людину травмовано, душа його зараз така, що не знайти тобі з нею контакту, все світле в ній геть потьмарене, збаламучене. Скільки треба буде часу, терпіння, педагогічного хисту й душевної делікатності, щоб вивести його з цього стану, з цієї озлобленої затьямості, якою він найжівяє проти всіх вас!* (Олесь Гончар);

в) суспільні процеси, напр.: *Лікарі не в спроможності оволодіти тим, що є. Приспів час внести зміни і в навчальний процес, їх треба вчити практичної фізики, механіки, основ конструювання* (Олесь Гончар); *Правитель повинен провести всі необхідні жорстокості за одним разом, щоб піддані пережили їх без тривалого болю* (Роман Іваничук);

2) реалізація потенційної ситуації може бути необхідною з огляду на актуальну ситуацію, яка склалася через низку факторів – людських чи природних або внаслідок їхнього поєднання, напр.: *Нічого вирішити сам не можу, з цим треба чекати аж до сейму* (Роман Іваничук); *Але ж це – не клініка. Тут ніяких умов для оперування. Треба везти в район* (Олесь Гончар); Детермінувальний фактор у таких реченнях маркує, за номінацією С. Цейтлін, значення необхідності у вузькому розумінні цього слова і характеризується семантикою «так склалися обставини» [4: 150].

Обидві групи чинників засвідчують контамінацію значень логічної та фізичної необхідності, що загалом не суперечить жодним законам, адже будь-яка дія, а надто обов'язкова, не може бути здійсненою, якщо це відбувається не у згоді з логічними та / чи фізичними законами;

2) найбільш широким спектром значень вирізняються синтаксичні конструкції зі значенням деонтичної необхідності, тобто зумовленості, яка регулюється суспільними нормами і законами. Оскільки наявні дві групи форм існування права – письмове і звичаєве [5; 1], то і всю сукупність речень з модальним значенням деонтичної необхідності варто розподілити на дві групи: конструкції, детермінувальним фактором яких виступає наявність нормативно-правового акту, письмової інструкції, припису (такий тип модального значення називають ще вольовою модальністю [3: 5]), та утворень, необхідність описаної ситуації в яких зумовлена нормами, звичаями, традиціями, що не мають загальнообов'язкового для виконання характеру. Речення, у структурі модального значення якого виокремлюється компонент «документ, що регламентує необхідність здійснення певних дій», зазвичай мають його матеріальне втілення, напр.: *Мрії мріями, а поки що тапчан, та всевидяча дірочка в дверях, та високо, аж під стелею, єдине вікно, хоча й чимале (бо належну норму сонця тут навіть карцерник повинен мати, такий закон)* (Олесь Гончар); *Хто ж, власне, прийшов до влади, і що повинен робити Ібрагім,*

якого **нарекли султаном?** (Роман Іваничук). Зрідка натрапляємо на синтаксичні одиниці, де детермінувальний фактор, що позначає офіційний документ, є імпліцитним. Тоді ідентифікація семантики деонтичної необхідності, зумовленої нормативними документами, відбувається через встановлення суб'єкта волюнтаративності і / або суб'єкта предметної ситуації та кваліфікації зв'язків між ними, напр.: *Перед самим сном вихователь повинен усіх вас ще раз перелічити і аж тоді, повмиваних, перекупаних, обов'язково в лежачому стані передати старшому по режиму* (Олесь Гончар) – суб'єкт волюнтаративності – вихователь, суб'єкт предметної ситуації – вихованці, їхні необхідні відношення регламентує статут навчально-виховного закладу; *Грушевич повернувся до того ж, з чого почав: що громади розпалися де через заборону; більшість їх складу в тюрмах. Тепер навперобіи заговорили, що їх повинні випустити на волю* (Роман Андріяшик) – суб'єкт волюнтаративності – керівництво тюрми, суб'єкт предметної ситуації – ув'язнені, їхні стосунки регулюють органи державної влади; *І хоч скільки нагадувалось йому про умовність роботи, що це ж таки повинно бути всього-на-всього кафе для відпочинку, харчувальний заклад, але цей, практичний бік справи для Ягничка, здається, зовсім не був головним: вірний собі, він твердо намислив втворити те, що намислив* (Олесь Гончар) – суб'єкт волюнтаративності – органи місцевої влади, сфера волевиявлення яких обмежена офіційними документами.

Численну групу становлять і речення, модальне значення необхідності в яких визначено морально-етичними нормами, звичаями та традиціями, які не регулюють сферу діяльності конкретної особи, а є чинними стосовно до всіх членів певної спільноти: національної, релігійної, професійної і т. ін. Щоправда, такі утворення характеризуються «слабшою» порівняно з попередньою групою синтаксичних одиниць необхідності, оскільки неписані закони не вимагають їхнього обов'язкового дотримання чи застосування санкцій за їхнє невиконання, як в утвореннях попередньої групи, напр.: *І тоді ханові згадалися поради аталіка: у вождя повинно бути два обличчя – лицаря і підступного змія* (Роман Іваничук); *Бо ти хлопець, ти й не повинен боятися нечисті* (Михайло Стельмах).

Переважає більшість таких одиниць не містить у структурі вказівки на детермінувальний фактор з огляду на його загальновідомість, напр.: *Якщо бог зачинить одні двері, то відчинить тисячу, тільки треба приходити до нього з вірою і покорю* (Роман Іваничук). Не потребують також пояснення причини актуалізації ситуації необхідності, які на рівні реченнєвої семантики мають вираження у формі афористичних висловів, що пропонують лаконічне вираження думки узагальнювального характеру, напр.: *Ти мислиш, а мислячі люди повинні жити* (Роман Іваничук).

Поряд із думкою про існування різних підстав твердження про необхідність, які формують її основні види – логічну, фізичну й деонтичну, визнаною є також позиція про тісне переплетення усіх видів модальності, оскільки «будь-яка дія, яка ставиться в обов'язок, повинна бути логічно та фізично можливою» [2]. Як свідчить здійснене дослідження, найчастіше у структурі детермінувального фактора модальності необхідності поєднуються такі його види:

1) деонтична модальність необхідності: суб'єктивні очікування та загальноприйняті моральні норми, напр.: *О, та це ж двацять сторіччя вислало до мене, в кам'яну епоху, жінку, яка повинна мене втішити і розрадити* (Роман Андріяшик);

2) логічна та деонтична необхідність: *А ти ось, син її, той, хто повинен в житті її стати підтримкою, захистом, опорою...* (Олесь Гончар).

Вираження одного виду модальності необхідності не є поширеним у художньому мовленні. Зважаючи на його універсальність, тематичну загальнонаправленість, тут нечасто трапляються речення з модальним значенням, наприклад, деонтичної необхідності, як у текстах законодавчих документів, чи фізичної необхідності, як у вузькоспеціальній податковій літературі. Аналіз художнього стилю мовлення дозволяє зробити висновок про переважну частину речень з модальним значенням синкретичної необхідності.

Отже, мовлення полонить і дає можливість розшукувати, аналізувати, порівнювати справедливість у самому діалозі можливих середовищ. Життя в мові збагачує повсякденний досвід особистості і підштовхує до пошуків мовного поклику в неупередженій реальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Маслова А. Ю. Средства выражения побудительного значения в сербохорватском языке в сопоставлении с русским : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.03 «Славянские языки» / А. Ю. Маслова. – Спб., 1998. – 22 с.

2. Павленко Л. І. Формально надмірні висловлення як засіб вираження логічної модальності у діалозі / Л. І. Павленко, С. К. Топачевський // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка: [Електронний ресурс]. – Вип. 27. – Режим доступу до журналу: <http://eprints.zu.edu.ua/2221/>.

3. Рогожа В. Г. Засоби вираження вольової модальності в текстах кодексів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. Г. Рогожа. – Київ, 2005. – 16 с.

4. Цейтлин С. Н. Необходимость / С. Н. Цейтлин // Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1990. – С. 140–157.

5. Цвік М. В. Загальна теорія держави і права / [за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина]. – Харків : Право, 2002. – 480 с.

Стаття надійшла до редакції 22.09.14

С.М. Бернацкая, кандидат филологических наук, доцент,

Ю.А. Даюк, студентка

Национальный университет государственной налоговой службы Украины, Киев

В исследовании акцентируется внимание на системном анализе синтаксических единиц и четырехкомпонентной структуре ситуации необходимости.

Ключевые слова: *речь, личность, субъект речи, деонтическая необходимость, ситуация необходимости.*

SYNTACTIC STRUCTURE OF UNITS AND FOUR-COMPONENT STRUCTURE OF SITUATION OF NECESSITY

The study focuses on the systematic analysis of the syntactic structure of units and four-component structure of situation of necessity.

Key words: *speech, personality, subject of speech, deontic necessity, situation of necessity.*